

ORGANIZACJA TERYTORIALNA DIECEZJI ŁUCKIEJ I BRZESKIEJ OD XVI DO XVIII WIEKU

WSTĘP

W niniejszym artykule przedstawiono organizację terytorialną diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku. Omówiono tutaj takie zagadnienia, jak archidiakonaty i prepozytura okręgowa, oficjałaty okręgowe, dekanaty, sieć parafialna, prepozytury i mansjonarie jako istotne dla diecezji. W oparciu o źródła archiwalne poznamy dobrze zorganizowaną diecezję, podobnie jak to było w diecezjach koronnych. W omawianym okresie (XVI—XVIII w.) interesująca nas diecezja, nazwana początkowo mianem diecezji włodzimierskiej, potem łuckiej, wreszcie łuckiej i brzeskiej, obejmowała Wołyń, Braclawszczyznę, Podlasie i okręg brzeski (część Polesia). Od końca XVI stulecia należała do gnieźnieńskiej prowincji kościelnej. Pod względem rozległości terytorialnej zajmowała wówczas drugie miejsce (po diecezji wileńskiej) w Rzeczypospolitej. Przedstawione poniżej zagadnienie stanowi pewnego rodzaju przesłankę, która pozwoli nam odczytać dynamikę i żywotność tej diecezji, żyjącej życiem Kościoła polskiego.

I. ARCHIDIAKONATY I PREPOZYTURA OKRĘGOWA

Archidiakoniat był to urząd i jednostka terytorialna dawnej administracji diecezjalnej, na czele której stał archidiakon. W świetle kościelnego prawa powszechnego archidiakon posiadał władzę zwyczajną, względnie delegowaną. W zakres tej władzy wchodziły sprawy gospodarcze, wizytacyjne i sądowicze¹.

Sobór Trydencki, wzmacniając władzę duszpasterską biskupa diecezji, przyczynił się równocześnie do ograniczenia władzy archidiakonów, co spowodowało poważne trudności i tarcia między biskupem a archidiakonami. Tak było np. w drugiej połowie XVI wieku w archidiecezji kolońskiej. Powyższe okoliczności stały się m.in. powodem skarg biskupów do Stolicy Apostolskiej. W skargach tych czytamy m.in., że „archidiakoni rozbijają jedność diecezji, wprowadzają nieporządek w Kościele i gorszą lud przez popieranie herezji”². Sobór Trydencki odebrał archidiakonom ostatecznie „potestas ordinaria” oraz resztki uprawnień jurysdykcyjnych i administracyjnych, tak że stali się w interesującym nas okresie jedynie stałymi wizytatorami swoich okręgów z ra-

¹ B. Kumor, *Archidiakoniat*, EKat, t. 1, 1973, 869 n.

² A. Franzen, *Die Kölner Archidiakonate in vor- und nachtridentinischer Zeit*, Münster Westfalen 1953, 78 nn., 214.

mienia biskupa³. Prerogatywy archidiaconów przechodziły stopniowo na ordynariuszy i dziekanów wiejskich.

Postanowienia Soboru Trydenckiego, dotyczące ograniczenia i uzależnienia archidiaconów od biskupów oraz rozbudowy organizacji dekanalnej (1563), przyjęte przez Kościół polski jeszcze w XVI wieku, wpłynęły niekorzystnie na instytucję archidiaconatu. W diecezjach koronnych, poza Krakowem, nie utworzono ani jednego okręgu archidiaconalnego. Jedynie w diecezji krakowskiej powołano do życia archidiaconat i prepozyturę pilecką (1612) oraz archidiaconat wojnicki (1754)⁴. Podobną prepozyturę (1602) oraz archidiaconat brzeski (1721) — jak zobaczymy niżej — erygowano również na terenie opisywanej diecezji. Po raz pierwszy natomiast archidiaconaty okręgowe otrzymały w tym zakresie diecezje: wileńska (Obolce — 1618), chełmińska (Pomezania — 1745), kijowska (Czernihów — 1762) archidiaconat tytularny. W Polsce przedrozbiorowej ostatnie archidiaconaty okręgowe utworzył biskup W. H. Sierakowski w diecezji przemyskiej (1751 — Przemysł, Brzozów, Jarosław) i w archidiecezji lwowskiej (1765 — Lwów, Halicz, Żółkiew)⁵.

W ciągu długich dziejów diecezji łuckiej i brzeskiej aż do roku 1721 istniał tylko jeden archidiaconat — łucki. Najstarsza wzmianka o łuckim archidiaconie pochodzi z roku 1543. Zawiera ona informację o odbytej wizytacji przez archidiacona ks. Jerzego Albino oraz o wydanych przez niego dekretach reformacyjnych. Dekrety te dotyczyły następujących parafii: Rudka, Domanowo, Brańsk, Łubin, Sokoły, Topczewo, Płonka, Kobylin, Długa Dąbrowa i Kadłuby⁶. Wypada tu stwierdzić, że ks. Jerzy Albino był zapewne pierwszym archidiaconem w opisywanej diecezji, jako że utworzenie godności archidiaconalnej w kapitule miało miejsce w r. 1541⁷.

Wybór archidiaconów należał do kapituły. Biskup na mocy prawa powszechnego przedstawiał kapitule dwóch kandydatów. W ten sposób np. został wybrany w omawianej diecezji w r. 1699 archidiaconem ks. Jan Łaźniewski. Przed objęciem swojego urzędu elekt złożył przed biskupem Franciszkiem Prażmowskim wyznanie wiary i przysięgę posłuszeństwa⁸.

Z chwilą ustanowienia urzędu prepozyta w kapitule katedralnej (1602) i erekcji prepozytury brzeskiej, ograniczono archidiaconowi władzę wizytowania. Uprawnienia do wizytowania kościołów w okręgu brzeskim przekazano prepozytowi⁹. Odtąd archidiaconi łuccy zasiadali wśród prałatów kapituły katedralnej na trzecim miejscu¹⁰. Od tego więc czasu archidiaconat istniał z bardzo ograniczoną władzą, zachowując jedynie tytuł i prawo wizytacji z delegacji ordynariusza.

³ Na ten temat wyczerpująco pisze M. Przybylko, *Urząd dziekana w rozwoju historycznym*, PK 3 (1960) nr 3/4, 232 nn.

⁴ J. Szymański, *Powstanie archidiaconatu wojnickiego i jego organizacja*, RTK 5 (1959) z. 4, 80—102.

⁵ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych*, Wilno 1912, 102; J. Ataman, *Wacław Hieronim Sierakowski i jego rządy w diecezji przemyskiej*, Warszawa 1936, 85—87; T. Silnicki, *Organizacja archidiaconatu w Polsce*, Lwów 1937, 44, 63.

⁶ ArSi, D 3 k. 141—146.

⁷ F. A. Symon, *Supplementa ad historicam narrationem de collegiata Olycensi*, Academia Caesarea Romano-Catholica Ecclesiastica Petropolitana annus academicus 1892—1893, Petropoli 1893, 21.

⁸ ArSi, D 36 k. 79—81v: „Ingrossatio electionis ad archidiaconatum Luce-oriensem“.

⁹ ArSi, D 17 k. 145—149v.

¹⁰ ArSi, D. 18 k. 180.

Wspomniano już wyżej o utworzeniu w r. 1602 na terenie omawianej diecezji prepozytury w Brześciu Litewskim. Warto tu nadmienić, że podobne prepozytury, jako jednostki terytorialnej organizacji wewnętrzno-diecezjalnej, występowały tylko w biskupstwie krakowskim¹¹. Początki tej instytucji w opisywanej diecezji wiążą się z erekcją prepozytury jako godności kapitulnej, która miała miejsce 22 stycznia 1602 r. Pod tą właśnie datą biskup Stanisław Gomoliński za zgodą kapituły wystawił dokument, który zatytułował „Erectio praepositurae Luceoriensis et Brestensis”. Powyższy dokument znalazł w całości autor niniejszego artykułu. Został on wpisany w akta oficjalatu janowskiego z lat 1601—1603¹².

Jedną z przyczyn, która zadecydowała o powstaniu prepozytury brzeskiej, była kwestia uposażenia prebendy prepozyta. Już na generalnym posiedzeniu kapituły 1 września 1601 r. podjęto decyzję, ażeby na wzór innych katedr, utworzyć w łuckiej kapitule katedralnej godność prepozyta. Powstał jednak problem uposażenia prałatury. Po długich naradach postanowiono na uposażenie prepozytury przeznaczyć bogate beneficjum parafialne w Brześciu Litewskim¹³. Przypomnijmy tutaj, że beneficjum to w r. 1544 biskup Jerzy Chwalczewski inkorporował kościołowi katedralnemu¹⁴. Ponieważ uposażenie nowej prebendy w kapitule katedralnej znajdowało się w Brześciu, przeto godność prepozyta otrzymała nazwę „Praepositura Luceoriensis et Brestensis”¹⁵.

Z chwilą erekcji prepozytury katedralnej, prepozyt otrzymał szerokie uprawnienia jurysdykcyjne kosztem archidiacona łuckiego. Przekazano mu prawo wizytowania parafii położonych w województwie brzeskim z wyjątkiem parafii w Janowie na Podlasiu, Stawach i Brześciu. Wizytacje takie dotychczas odbywał archidiacon. Oprócz zarządu parafią w Brześciu i jej duszpasterstwa biskup Gomoliński dał prepozytowi prawo prezenty kandydata na wiceprepozyta w Brześciu. Prepozyt mógł również odbywać zebrania dekanalne z powierzonym jego pieczy duchowieństwem¹⁶.

Powstaje jednak problem, czy erekcja prepozytury katedralnej otrzymała aprobatę Stolicy Apostolskiej. F. A. Symon pisze, że biskup Stanisław Go-

¹¹ B. Kumor, *Prepozytura tarnowska, Opracowanie materiałów źródłowych do atlasu historycznego Kościoła w Polsce*, ABMK 12 (1966) 214.

¹² ArSi, D 17 k. 145—149v.

¹³ „...consensu omnium capitularium, ut proventus ipsius parochiae Brestensis pro dote praepositi dentur, assignamus ...” — ArSi, D 17 k. 145v.

¹⁴ F. A. Symon, *Georgius Chwalczewski episcopus Luceoriensis 1536—1549*, Academia Caesarea Romano-Catholica Ecclesiastica Petropolitana anno academico 1895—1896, Petropoli 1896, 35, 71—72; tenże, *Supplementa*, dz. cyt., 21.

¹⁵ Por. przypis 12.

¹⁶ „... ordinamus, ut in eadem ecclesia Brestensi vicepraepositurae titulus erigatur, ut quidem hoc capitulari decreto erigimus, exercitium curae parochialis in vicepraepositura ab ipso praeposito praesentandum episcopo ad instituendum... praeposito moderno et pro tempore existenti ordinamus... ut ipsam quidem ecclesiam Brestensem, tam in capite, quam in membris solus episcopus (non per delegatum) visitet. Reliquas autem omnes ecclesias parochiales et simplicia beneficia in palatinatu Brestensi prout ex antiquis temporibus processus per parochias missus (exceptis Janoviensi et Stavensi) ipsius praepositus et non archidiaconus... visitet de triennio in triennium... Et in visitatione plebanorum... de ebrietate etc. ...iuxta statuta provincialia et dioecesana inquirendum est... Licebit praeterea idem praeposito synodos decanales iuxta statuta dioecesana indicere easque peracta et clauso suo sigillo ad episcopum remittere... minora crimina puniet, maiora autem ad episcopum remittet. Postremo ad maiorem nostram benignitatem significandam eidem praepositurae Brestensi unionem prebendae sanctae Dorotheae ad vitam tantum moderni praepositi noviter instituti eiusdem capituli nostri accedente consensu” (ArSi, D 17 k. 148—149v).

moliński utworzył prepozyturę za zgodą Stolicy Apostolskiej i króla¹⁷. Wydaje się jednak, że prepozyturę w łuckiej kapitule katedralnej powołano bez zgody Stolicy Apostolskiej. Wynika to z relacji biskupa Pawła Wołuckiego wysłanej do Rzymu w r. 1613¹⁸. Godność pierwszego prepozyta piastował od roku 1602 ks. Franciszek Zajerski. Natomiast funkcje wiceprepozyta pełnił jako pierwszy ks. Andrzej Lesiński¹⁹.

Uprawnienia i przywileje prepozyta tworzyły prepozyturę brzeską jako okręg administracyjny. Sam prepozyt posiadał pierwszą godność po biskupie. Pod względem terytorialnym prepozytura brzeska obejmowała województwo brzeskie, a więc 3 dekanaty: janowski, szereszowski i kamieniecki. Obszar ten wchodził w skład oficjałatu janowskiego. W r. 1721 prepozytura brzeska została przekształcona w archidiaconat brzeski²⁰. Od tego roku obserwujemy na terenie omawianej diecezji już dwa archidiaconaty: łucki i brzeski. Archidiaconat łucki obejmował w r. 1726 6 dekanatów: włodzimierski, ołycki, krzemieniecki, zbaraski, zasławski i braclawski na Wołyniu i w województwie braclawskim. Natomiast w archidiaconacie brzeskim było 8 dekanatów, a mianowicie: dekanat janowski, łosicki, drohiczynski, bielski, brański, węgrowski, kamieniecki i szereszowski na Podlasiu i w województwie brzeskim. Według statutów synodu diecezjalnego z r. 1726 i relacji biskupa Stefana Rupniewskiego z r. 1727 biskupstwo dzieliło się na dwie „diecezje“: łucką i brzeską, na 3 oficjałaty (Janów i Łuck — generalne oraz Braclaw — okręgowy), 2 archidiaconaty (Brześć nad Bugiem, Łuck), 14 dekanatów, 188 parafii (70 w archidiaconacie łuckim i 118 w archidiaconacie brzeskim)²¹. W kapitule zaś katedralnej, oprócz archidiacona łuckiego, zasiadał na 5 miejscu archidiacon brzeski²².

W archidiaconacie brzeskim nie było w tym czasie kolegiaty, a przy niej kapituły, do której należałby tamtejszy archidiacon. Z chwilą erekcji nowej kolegiaty brzeskiej w Janowie (1746) archidiacon brzeski należał też do miejscowej kapituły zaszczycony trzecim miejscem po prepozycie i dziekanie²³. W związku z erekcją kolegiaty i kapituły biskup Franciszek Kobielski zaznaczył, iż „archidiacon z jego upoważnienia będzie mógł wizytować kościoły oraz egzaminować kandydatów do stanu kapłańskiego“²⁴.

II. OFICJAŁATY OKRĘGOWE

Oprócz oficjałatów generalnych, w wielu diecezjach polskich, zwłaszcza koronnych, powoływano do życia oficjałów nazywanych foralnymi (*officiales*

¹⁷ „... erectaque anno 1602 in ecclesia cathedrali Luceoriensij cum consensu Sedis Apostolicae et regis...“ (F. A. Symon, *De ecclesiis, collegiata, seminario clericorum, scholisque academicis quondam Olycensibus*, Academia Caesarea Romano-Catholica Ecclesiastica Petropolitana anno academico 1889—1890, Petropoli 1890—1892, 46).

¹⁸ *Relatio status an. 1613* (Mikrofilmy w Instytucie Geografii Historycznej Kościoła w Polsce KUL).

¹⁹ ArSi, D 17 k. 150—151v.

²⁰ F. Symon, *Supplementa*, dz. cyt., s. 26; Por. *Bibliotheca Apostolica Vaticana* (Mikrofilmy Ośrodka ABMK przy KUL), *Processus consistoriales*, col. 118 k. 280v; Tamże, vol. 145 k. 370.

²¹ *Constitutiones synodales an. 1726*, (ArSi, D 123 k. 319v nn.).

²² *Relatio status an. 1793*.

²³ ArSi, D 76 k. 97 nn.

²⁴ Tamże, k. 96v.

foranei); w literaturze kanonistycznej otrzymali oni również nazwę okręgowych albo też terenowych. Oficjałów tych powoływali biskupi, którzy powierzali im pewien zakres jurysdykcji, głównie sądowej w określonej części diecezji. Różny był podział diecezji polskich na oficjałaty. Najbardziej rozbudowaną sieć oficjałatów okręgowych posiadały diecezje: krakowska w początkach XVII w. — 12 oficjałatów i gnieźnieńska pod koniec XVIII w. — 10 oficjałatów okręgowych. W diecezjach wschodnich, z wyjątkiem diecezji wileńskiej i łuckiej, nie było podziału na oficjałaty²⁵.

Potrzeba podziału diecezji łuckiej i brzeskiej na mniejsze okręgi administracyjne i sądownicze wynikała niewątpliwie ze znacznych jej rozmiarów terytorialnych. Istnienie konsystorza w Łucku i Janowie w dość rozległej diecezji nie zaspokajało potrzeb ludności polskiej zamieszkującej tereny Ukrainy, położone nad Bohem. Te przyczyny zapewne wpłynęły na utworzenie oficjałatu braclawskiego na początku XVII stulecia.

Biskup Achacy Grochowski w relacji do Rzymu z r. 1630 informował, że „na terytorium diecezji istnieje 1 oficjałat generalny z konsystorzem w Łucku oraz 2 foralne: janowski i braclawski“²⁶. W obecnym stanie wiedzy nie można ustalić, kiedy dokładnie utworzono oficjałat braclawski. Nie znaleziono bowiem ani dokumentu erekcyjnego, ani też żadnej informacji z tego zakresu w postanowieniach synodalnych²⁷.

Istnieje przypuszczenie, że początki oficjałatu braclawskiego przypadają na rok 1604. Oficjałat ten mógł utworzyć biskup Marcin Szyszkowski (1604—1607). Twierdzenie to opieramy na fakcie reorganizacji sieci parafialnej i dekanalnej całej diecezji, która miała miejsce w r. 1604²⁸. Rozbudowa sieci parafialnej wiązała się również z fundacjami nowych parafii na Wołyniu i Braclawszczyźnie na przełomie XVI i XVII wieku. Sytuacja taka wymagała też organizacji sądownictwa kościelnego²⁹.

Tak więc w trzydziestych latach XVII stulecia funkcjonował już na pewno konsystorz oficjałatu okręgowego dla Braclawszczyzny. Istnienie tego urzędu potwierdza także fundacja kanonikatu „fundi Brzeski“ przy kolegiacie zamojskiej. Dokument fundacyjny informuje nas, iż ks. Szymon Brzeski, proboszcz w Równem i oficjał braclawski w diecezji łuckiej, zapisał 9 lipca 1648 r. 5000 florenów, zabezpieczonych na dobrach ziemskich Jana Zamojskiego i Pana Woyny, na utworzenie kanonikatu przy kapitule zamojskiej³⁰.

Oficjałat braclawski, oddzielony od diecezji łuckiej terytorium diecezji kamienieckiej, obejmował początkowo prawdopodobnie tylko dekanat braclawski. Obszar tego oficjałatu został powiększony przy końcu XVII wieku. Potwierdza to w pełni dokument nominacyjny pt. *Ingrossatio officialatus Braclaviensis*. Dokument ten wystawił biskup Franciszek Prażmowski dnia 10 mar-

²⁵ P. Hemperek, *Oficjałaty okręgowe w Polsce*, RTK 18 (1971) z. 5, 51—64. Autor w artykule omawia zagadnienie oficjałatów okręgowych w Polsce.

²⁶ ArSi, D 23 k. 155v.

²⁷ *Acta synodi Luceoriensis an. 1589*, ed. Z. Chodyński, Varsaviae 1875; J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 3, *Synody diecezji łuckiej i ich statuty*, Warszawa 1949, 3—35, 101—114.

²⁸ ArSi, D 18 k. 109—109v.

²⁹ Por. J. M. Giżycki (pseud. Wołyniak), *Zniesione kościoły i klasztory rzymsko-katolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX-tym w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej*, NPS 1 (1928) 116; A. Jabłonowski, *Ukraina*, SGKP, t. 12, Warszawa 1892, 775 nn.

³⁰ B. Kumor, *Zbiór dokumentów kolegiaty i kapituły zamojskiej*, ABMK 26 (1973) nr 34, 328—330.

ca 1699 r. Zgodnie z tenorem pisma ordynariusz mianował ks. Marcina Markuszewskiego, dziekana ołyckiego, oficjałem braclawskim. Równocześnie biskup wyliczył dekanaty, które wchodziły w obszar oficjałatu. Były to następujące dekanaty: krzemieniecki, braclawski, zbaraski i zasławski. Ponadto w tej nominacji biskup Prażmowski przekazał oficjałowi szerokie uprawnienia do załatwiania wielu spraw administracyjnych i sądowych, nawet „in foro conscientiae” zastrzeżonych ordynariuszowi³¹. Chodziło bowiem o sprawne załatwianie potrzeb ludzi w zakresie szybkiego wymiaru sprawiedliwości. W ten sposób zainteresowani nie potrzebowali pokonywać wielkich odległości w celu unormowania swoich problemów.

Wkrótce po tej nominacji miało miejsce wydarzenie, które zakłóciło normalne funkcjonowanie urzędu oficjałatu braclawskiego. Tym wydarzeniem była okupacja turecka Braclawszczyzny oraz bunty chłopskie na początku XVIII wieku. Zniszczyły one znaczną część kościołów w dekanatach należących do tego oficjałatu. Synod diecezjalny, który miał miejsce w r. 1726, podał, że na Ukrainie, w dekanacie braclawskim, tylko jezuici w Winnicy spełniają obowiązki duszpasterskie wśród wiernych, ponieważ kościoły parafialne uległy zniszczeniu³². Odbudowa nowych świątyń trwała przeszło 20 lat³³.

Powyższe przyczyny tłumaczą m.in. informację biskupa Franciszka Kobielskiego zawartą w relacji do Rzymu z r. 1749. W swym sprawozdaniu ordynariusz ten m.in. pisał: „zreorganizowałem oficjałat foralny na Ukrainie, którego konsystorz znajduje się w Granowie, w województwie braclawskim”³⁴. Podobne informacje zawierała relacja z r. 1757. Ta ostatnia ponadto podała wiadomość, iż „oficjałat jako foralny ze względu na dużą odległość od dwóch oficjałatów generalnych załatwia sprawy zarówno duchownych jak i świeckich”³⁵.

Oficjałat braclawski z konsystorzem w Granowie funkcjonował do końca interesującego nas okresu. Wydaje się, że urząd ten w XVIII wieku obejmował samą tylko Braclawszczyznę, która od r. 1777 została podzielona na 3 dekanaty: braclawski, granowski i winnicki³⁶. Trzeba zauważyć, że oficjałat braclawski z konsystorzem w Granowie zawsze był wymieniany w źródłach jako foralny³⁷. Urząd ten prawdopodobnie nie podlegał oficjałatowi generalnemu w Łucku. W świetle nominacji z r. 1699 wiemy, że oficjał braclawski miał uprawnienia dość rozległe, podobnie jak oficjał generalny³⁸. Analogicznie

³¹ „... Dantes eidem tenore praesentium plenariam et liberam potestatem in dicto officialatu... omnes et singulas causas tam spirituales, quam temporales, beneficiales, civiles, criminales atque mixtas de iure et antiqua consuetudine in dicto officialatu eiusque decanatus iudicari solitas ad nostrum forum spectantes quocumque modo devolutas seu in posterum deferendas audiendi, iudicandi ipsasque executioni debitae demandandi utriusque sexus christifideles in quibuscunque criminibus, excessibus et delictis nobis et sedis nostrae reservatis in foro conscientiae absolventi...” (ArSI, D 39 k. 366—367).

³² *Constitutiones synodales an. 1726 k. 319v.*

³³ *Relatio status an. 1749.*

³⁴ „... Vicarios generales duo dioecesis ista habere consuevit, unum Luceoriensem ibidem consistorium suum habentem, alterum Brestensem in Lithuania, consistorium suum Janoviae, civitate episcopali. Tertium demum vicarium foraneum ego erexi in Ucraina, cuius consistorium Granoviae in palatinatu Braclaviensi, idque propter summam distantiam loci extat” (*Relatio status an. 1749.*)

³⁵ „... propter summam distantiam loci ab utroque generali officio, ut eo modo tam presbyteros recurrentibus, tam laicis tunc provideatur” (ArSI, D 123 k. 145).

³⁶ *Relatio status an. 1777.*

³⁷ Por. *Relationes status an. 1727, 1749, 1757, 1777, 1793.*

³⁸ Por. przypis 31.

mogło być również w późniejszym okresie. Możemy zatem przypuszczać, że oficjałowie tamtejsi ze względu na dużą odległość od Łucka załatwiali wszystkie sprawy administracyjne i sądowe.

Drugim oficjałatem okręgowym na terenie opisywanej diecezji był oficjałat janowski. Zakres jurysdykcji oficjałów rezydujących w Janowie na Podlasiu zależał od mandatu biskupiego. Tak np. biskupi nie udzielali tym oficjałom pozwolenia na wystawianie indultów dla kaplic lub listów dymisorialnych i testamentowych, za które pobierano opłaty ponad 100 grzywien, czy też załatwiania spraw małżeńskich szlachty. Takie ograniczenie władzy oficjała janowskiego znajdujemy w piśmie nominacyjnym z r. 1628, wystawionym przez biskupa Achacego Grochowskiego dla ks. Krzysztofa Wilskiego³⁹. Bywały np. wypadki, że biskupi nie udzielali oficjałom janowskim władzy jurysdykcyjnej w całym zakresie spraw małżeńskich. W ten sposób biskup Andrzej Gembicki ograniczył władzę oficjała „per Podlachiam et palatinatum Brestensem” ks. Stanisława Uszyńskiego w r. 1640. Oficjałat janowski stał się urzędem generalnym w r. 1665⁴⁰.

Reasumując, należy stwierdzić, że podział diecezji łuckiej i brzeskiej na 3 oficjałaty był czymś wyjątkowym na ziemiach wschodnich. Tylko diecezja wileńska w drugiej połowie XVIII stulecia miała podział na 5 oficjałatów. Biskup I. J. Massalski (1762—1794) utworzył tam 4 konsystorze foralne: w Trokach, Grodnie, Szucku i na Białorusi, 3 pierwsze zostały jednak wkrótce zlikwidowane⁴¹. Trzeba też dodać, że podział ten miał miejsce u schyłku istnienia dawnej Rzeczypospolitej.

III. DEKANATY

W okresie Tridentinum cały Kościół zainteresował się funkcją dziekana oraz przydatnością instytucji dekanatów. Postanowiono wtedy zreformować, znany w średniowieczu, ale u schyłku tego okresu zaniedbany, urząd dziekana i silniej podporządkować go władzy biskupa duszpasterza. Ten fakt o doniosłym znaczeniu dla życia kleru i ludu dokonał się na przełomie XVI i XVII stulecia. Ogromną rolę w tej dziedzinie odegrał św. Karol Boromeusz⁴².

Zapewne za wzorem św. Karola wielcy biskupi duszpasterze zaczęli dzielić swoje diecezje na dekanaty i ustanawiać dziekanów oraz wyznaczać im funkcje. Doszło do tego, że we wszystkich prowincjach kościelnych zaprowadzono organizację dekanalną⁴³.

W drugiej połowie XVI w. pod wpływem zarządzeń synodu prowincjalnego warszawskiego z r. 1561 wielcy biskupi duszpasterze zaczęli dzielić swoje diecezje na dekanaty. Pod koniec XVI w. (1593) arcybiskup lwowski Jan Dymitr Solikowski podzielił na synodzie diecezjalnym po raz pierwszy archidie-

³⁹ „... indulta autem ad capellas, causas inter personas nobiliores matrimoniales, litteras dimissoriales et testamentorum, quae excedunt centum marcarum valorem approbationem Nobis solis reservando...” (ArSi, D 23 k. 24).

⁴⁰ „... Dantes eidem autoritatem et facultatem placitum nostrum non neglecturas omnes et singulas lites causas et controversias, civiles et criminales (non tamen matrimoniales) ad forum nostrum spectantes prout de lure cognoscendi, iudicandi...” (ArSi, D 25 k. 204).

⁴¹ J. Kurczewski, dz. cyt., 56, 379.

⁴² Por. L. Królik, *Początki organizacji dekanalnej na Podlasiu w diecezji łuckiej i brzeskiej*, WDP 47 (1978) 374.

⁴³ Tamże, 375.

cezę na 7 dekanatów⁴⁴. Na synodzie diecezjalnym w Krasnymstawie (1604) biskup chełmski Jerzy Zamoyski podzielił po raz pierwszy diecezję chełmską na 10 dekanatów⁴⁵, a biskup przemyski Piotr Gembicki w r. 1641 dokonał nowego rozgraniczenia okręgów dekanalnych (na synodzie przemyskim) na terenie diecezji przemyskiej⁴⁶. Podobnie przeprowadzono reorganizację i nowy podział na dekanaty w archidiecezji gnieźnieńskiej w latach 1596, 1628 i 1720⁴⁷. Zjawisko to spotykamy także w diecezji krakowskiej⁴⁸, poznańskiej⁴⁹ i wileńskiej⁵⁰.

Najdonioślejszym jednak wydarzeniem w recepcji uchwał synodu prowincjalnego z r. 1561, w zakresie instytucji dekanalnej, była działalność biskupa Bernarda Maciejowskiego (1588—1600) na terenie diecezji łuckiej. W dziedzinie organizacji dekanalnej, jako jeden z pierwszych biskupów duszpasterzy, na synodzie diecezjalnym, zwołanym w r. 1589, podzielił biskup Maciejowski część podlaską diecezji na dekanaty. Wszystkim bołaczkom życia kościelnego, zaobserwowanym zapewne w czasie objazdów wizytacyjnych, miała zarządzić funkcja dziekana. Ordynariusz ten, idąc za wskazaniem synodu prowincjalnego (1561) oraz za przykładem innych diecezji, podzielił część podlaską diecezji na 7 okręgów i postanowił powołać dziekanów na nowo utworzone urzędy. Określił funkcję dziekana jako „ad gubernandas ecclesias pernecessarium”⁵¹.

Powołując do istnienia urząd dziekanów wiejskich biskup Maciejowski widział wielkie korzyści, jakie może ta instytucja oddać sprawie duchowieństwa i ludu. Podział diecezji łuckiej na dekanaty w 1589 r. nie był ostatni. Kontynuowali w tej dziedzinie działalność prawodawczą gorliwi biskupi duszpasterze, którzy po przejściu biskupa B. Maciejowskiego do Krakowa (1601) zasiadali na łuckiej stolicy biskupiej. Z reguły byli to dawni kanonicy kapituły krakowskiej, pochodzący często z tej diecezji, która pod względem organizacji wewnętrznej była doskonałym wzorem dla pozostałych diecezji polskich. Nie bez wpływu zresztą na dalszą rozbudowę sieci dekanalnej było przejście diecezji łuckiej w oparciu o zwyczaj z metropolii lwowskiej do gnieźnieńskiej prowincji kościelnej, co się dokonało pod koniec XVI wieku⁵².

W wyniku reorganizacji sieci dekanalnej całej diecezji, przeprowadzonej w r. 1604, 4 dawniejsze dekanaty na Wołyniu i Ukrainie zostały podzielone na 6, a mianowicie na: włodzimierski, ołycki, krzemieniecki, braclawski, zbarski i zasławski. Wymieniona liczba dekanatów przetrwała do r. 1773. Synod diecezjalny, zwołany przez biskupa Stefana Rupniewskiego w r. 1726, przeniósł stolicę dekanatu ołyckiego z Ołyki do Dubna. I odtąd okręg ten, w skład którego wchodziły zasadniczo te same parafie, nazywał się dekanatem dubneńskim.

⁴⁴ *Relacje arcybiskupów lwowskich 1595—1794*, wyd. T. Długosz, Lwów 1937, 27.

⁴⁵ J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 9, *Synody diecezji chełmskiej i ich statuty*, Warszawa 1957, 15 n., 108 nn., 174 nn., 200—202.

⁴⁶ Tenże, *Concilia Poloniae*, t. 8, *Synody diecezji przemyskiej i ich statuty*, Wrocław 1955, 280.

⁴⁷ Tenże, *Concilia Poloniae*, t. 5, *Synody archidiecezji gnieźnieńskiej i ich statuty*, Warszawa 1950, 181, 232, 250.

⁴⁸ B. Kumor, *Rozwój sieci dekanalnej w południowej części diecezji krakowskiej do r. 1772*, RTK 9 (1962) z. 1, 82.

⁴⁹ J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 7, *Synody diecezji poznańskiej i ich statuty*, Poznań 1952, 121.

⁵⁰ Tenże, *Concilia Poloniae*, t. 2, *Synody diecezji wileńskiej i ich statuty*, Warszawa 1948, 82, 110.

⁵¹ *Acta synodi Luceoriensis an. 1589*.

⁵² L. Królik, *Kapituła katedralna łucka od XV do XVIII wieku, Zarys organizacji*, STV 18 (1920) nr 1, 167.

Przyczyną przeniesienia stolicy dekanatu z Ołyki do Dubna był fakt, że w Olyce, oprócz dziekana wiejskiego, był jeszcze dziekan kolegiaty. Ponieważ przez „jednakowe brzmienie tytułu wydawało się, że jest to jedna godność“, dlatego też postanowiono, w celu uniknięcia nieporozumień, przenieść siedzibę dziekana do Dubna⁶³.

W relacji przesłanej do Rzymu biskup Feliks Turski w r. 1773 informował, że w diecezji łuckiej na Wołyniu i Ukrainie jest już 8 dekanatów, a mianowicie: dekanat włodzimierski, dubneński, krzemieniecki, zbaraski, zasławski, braclawski, torczyński i stepański. A zatem dekanat włodzimierski został podzielony na: włodzimierski i torczyński, a dekanat dubneński na: dubneński i stepański⁶⁴.

W r. 1777 doszły jeszcze 2 dekanaty w archidiakonacie łuckim: granowski i winnicki. Dekanaty te powstały z podziału okręgu dekanalnego braclawskiego. W granicach tego okręgu były odąd 3 dekanaty: braclawski, granowski i winnicki. Przy tej okazji biskup Turski informował, że utworzył nowe dekanaty z racji wzrostu kościołów parafialnych, w szczególności na Ukrainie⁶⁵. Tak więc w r. 1777 było na Wołyniu i Ukrainie ogółem 10 dekanatów.

Archidiakoniat brzeski podzielono w r. 1604 na 8 dekanatów, a mianowicie na: dekanat janowski, łosicki, drohiczynski, bielski, brański, węgrowski, kamieniecki i szereszowski. Podana wyżej liczba dekanatów przetrwała aż do drugiej połowy XVIII wieku. Około 1782 r. podzielono dekanat janowski na dwa dekanaty: janowski i międzyrzecki. Do takiego stwierdzenia upoważnia nas zachowana wizytacja dekanatu międzyrzeckiego z r. 1782⁶⁶. Należy zwłaszcza zauważyć, że relacje do Rzymu biskupa Feliksa Turskiego z roku 1769 i 1773 podały jeszcze 8 dekanatów na Podlasiu⁶⁷. Relacja tegoż samego biskupa z r. 1777 mówiła tylko o nowych dekanatach na Wołyniu i Ukrainie⁶⁸. Nie było też żadnej wzmianki o dekanacie międzyrzeckim w sprawozdaniu z r. 1782. Jedyne biskup Turski informował Rzym o powstawaniu w granicach istniejących od dawna dekanatów nowych parafii⁶⁹. Jak wynika z powyższych rozważań, dekanat międzyrzecki utworzono już po wysłaniu tej relacji, ale przed 1782 r. Trudno jednakże podać konkretną datę, jako że następny „status diocesis pro informatione“ nie wymienił okręgów dekanalnych⁷⁰.

Na przełomie XVI i XVII wieku we wszystkich diecezjach Polski biskupi dzieląc swoje diecezje na dekanaty powoływali na urzędy dziekanów. Do r. 1634 nominacja na urząd dziekana była rzadko zaprotokołowana w aktach działalności biskupów. Dopiero od uchwał synodu prowincjalnego, odbytego w tymże roku, znajdujemy ich coraz więcej⁷¹. Podobnie było w diecezji łuckiej i brzeskiej. Najstarsza wzmianka na temat „Creatio decani Vegroviensis“ znajduje się w aktach oficjalatu janowskiego z lat 1633—1637. Jest to tylko

⁶³ Tenże, *Organizacja dekanalna diecezji łuckiej i brzeskiej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 1981.

⁶⁴ *Relatio status an. 1773*.

⁶⁵ *Relatio status an. 1777*.

⁶⁶ ArSi, D 155 k. 488—489v.

⁶⁷ *Relationes status an. 1769, 1773*.

⁶⁸ *Relatio status an. 1777*.

⁶⁹ *Relatio status an. 1782*.

⁷⁰ *Relatio status an. 1788*.

⁷¹ L. Królik, *Trzy nominacje na urzędy dziekańskie zachowane w aktach oficjalatu janowskiego dotyczące Podlasia w diecezji łuckiej i brzeskiej*, WDP, 48 (1979) 87.

krótka notatka, która — poza stwierdzeniem faktu — nie zawiera żadnych informacji z tego zakresu ⁶².

Trudno zatem coś pewnego stwierdzić, w jaki sposób dokonywano w omawianej diecezji obsady urzędów dziekańskich najstarszych. Zapewne dokonywało się to w podobny sposób, jak w innych diecezjach polskich. Przypuszczenie to potwierdzają dokumenty z późniejszego okresu, które zachowały się z terenu diecezji. Pierwszy tego rodzaju dokument pochodzi z 1665 r. i dotyczy obsady dekanatu łosickiego ⁶³. Następny dotyczy nominacji na dziekana janowskiego (22 kwietnia 1670) ⁶⁴. Wreszcie trzecie pismo nominacyjne z 1 września 1701 r. odnosi się do obsady dekanatu łosickiego ⁶⁵.

W świetle trzech powyższych nominacji można wywnioskować, że urząd dziekański był z jednej strony wyróżnieniem, z drugiej zaś nakładał obowiązki. Urząd ten nie był związany z określoną siedzibą parafii. Należy ponadto zaznaczyć, że dziekani mogli być usuwani, jeśli źle wypełniali swoje obowiązki ⁶⁶. Obsada urzędu dziekańskiego zależała więc od woli biskupa. Przy wyborze kandydata na dziekana brano pod uwagę następujące walory charakteru: odpowiednią wiedzę, prawość życia i gorliwość w spełnianiu obowiązków. Na powyższe wymagania zwrócił uwagę Sobór Trydencki ⁶⁷. Analizując pisma nominacyjne, spostrzegamy w każdym z nich nowe elementy składowe, które rozszerzają zakres działalności dziekanów. Każdy dekret powierzał dziekanowi troskę o duchowieństwo w dekanacie, nakładał obowiązki odbywania kongregacji dekanalnych oraz zachęcał do zaznajomienia się z jego obowiązkami ⁶⁸.

Synod prowincjalny z r. 1634 postanowił, że dziekani mają być wybierani wspólnie przez biskupa i archidiacona ⁶⁹. Ze źródeł nie wynika wprost, że taka właśnie praktyka była stosowana w diecezji łuckiej i brzeskiej. Przeciwnie, są wzmianki, że sam biskup mianował dziekanów.

Prawa i obowiązki dziekanów w opisywanej diecezji były te same, co w innych diecezjach. Samo stanowisko urzędowe dawało dziekanom pierwszeństwo i precedencję przed poddanym ich pieczy duchowieństwem w myśl zarządzeń zawartych w *Pastoralnej* Maciejewskiego ⁷⁰. Do głównych funkcji dziekanów należy zaliczyć przeprowadzanie wizytacji parafii i duchowieństwa dekanatu oraz urządzenie okresowych zjazdów duchowieństwa, zwanych kongregacjami dekanalnymi. Z tymi zadaniami w sposób istotny wiąże się kontrola życia religijnego i moralnego duchowieństwa.

W diecezji łuckiej i brzeskiej wizytacje dziekańskie wprowadzono stosunkowo późno, bo około r. 1700 ⁷¹. Dziekan po przyjeździe do parafii w celu przeprowadzenia wizytacji (*ex munere officii decanalis*) wizytował kościół, plebanię, przeglądał inwentarze, badał życie proboszcza, pracowników kościelnych, lustrował też budynki gospodarcze, szkoły, poddanych plebana. A nadto sprawdzał, czy dekrety reformacyjne wydane przez biskupa z ostatniej wizytacji zostały przez proboszcza zrealizowane. Wizytacje takie odby-

⁶² ArSi, D 24 k. 206.

⁶³ ArSi, D 29 k. 171v—172.

⁶⁴ ArSi, D 31 k. 230v—231.

⁶⁵ ArSi, D 41 k. 24—25.

⁶⁶ L. Królik, *Trzy nominacje*, art. cyt., 91.

⁶⁷ Sess. 21, de reform., c. 4.

⁶⁸ L. Królik, *Trzy nominacje*, art. cyt., 90 n.

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ ArSi, D 39 k. 55.

wał w towarzystwie notariusza lub sekretarza dekanatu. Wizytacje dekanatu węgrowskiego w latach 1784, 1788 i 1791⁷² oraz dekanatu drohiczyńskiego w r. 1791⁷³ świadczą najlepiej o dokładnym spełnianiu przez nich tego obowiązku⁷⁴.

Oprócz corocznego wizytowania parafii dekanatu posiadał dziekan obowiązek zwoływania zebrań podległego sobie duchowieństwa. Najstarsze wzmianki mówiące o tym, że rzeczywiście organizowano kongregacje dekanalne, znajdują się w aktach oficjalatu janowskiego z lat 1621—1624, jako że zamieszczono w nich wyjątki z akt kongregacji dekanalnych dekanatu łosickiego odprawionych 24 kwietnia 1616, 17 maja 1618 oraz 24 kwietnia 1619 r. w sprawie ks. Adama Borzy, plebana Niemojek⁷⁵.

Pełne protokoły z kongregacji dekanalnych pochodzą dopiero z lat 1722, 1723, 1724, 1725, 1726⁷⁶ i 1742⁷⁷. W protokołach tych opisany jest przebieg całej kongregacji dekanalnej. Jednocześnie stanowią one bogaty materiał do poznania problematyki duszpasterskiej na terenie dekanatu.

Jednym z zasadniczych celów kongregacji dekanalnych nakazanych przez biskupa Maciejowskiego w *Pastoralnej*, było uzupełnienie wiedzy teologiczno-pastoralnej duszpasterzy. Problem ten dokładnie omówił w *Reformationes generales* z r. 1621 biskup krakowski Marcin Szyszkowski⁷⁸.

Obowiązkowa obecność na kongregacjach, a także dyskusowanie o aktualnych problemach duszpasterskich, rozwiązywanie kazuistycznych nieraz kwestii było ostatecznie objawem troski o podopiecznych duszpasterza. Zebrani księża wysłuchiwali nie tylko rozporządzeń biskupa, egzort dziekana i dawali mu sprawozdanie ze swojej działalności, lecz także łagodzili spory między sobą. Ten swoisty kolegializm widoczny na kongregacjach miał wielkie znaczenie w sytuacji, w której praktycznie od dobrej woli plebana w wielkim stopniu zależało życie religijne parafian, bowiem kontrola wizytacyjna biskupów była rzadka i mało skuteczna.

IV. SIEĆ PARAFIALNA

W organizacji terytorialnej diecezji parafia stanowi podstawową komórkę życia społecznego i religijnego. Poznanie początków parafii, ich liczebnego rozwoju i zasięgu terytorialnego, wreszcie poznanie podstaw prawno-ustrojowych parafii — rysuje się jako bardzo interesujący problem. Ponieważ omawiana diecezja posiadała rozległe terytorium, przeto zagadnienie sieci parafialnej potraktujemy oddzielnie dla archidiaconatu łuckiego, osobno też dla archidiaconatu brzeskiego.

⁷² ArSi, D 159 k. 429—594.

⁷³ ArSi, D 139 k. 1—106.

⁷⁴ Por. L. Królik, *Organizacja dekanalna*, dz. cyt., 47—52.

⁷⁵ ArSi, D 21 k. 189.

⁷⁶ ArSi, D 128 k. 1—131v. Księga zawiera protokoły z kongregacji dekanalnej dekanatu bielskiego, brańskiego, drohiczyńskiego, janowskiego, łosickiego, kamienieckiego i szereszowskiego. Por. L. Królik, *Organizacja dekanalna w diecezji łuckiej i brzeskiej w XVII i XVIII wieku (streszczenie)*, RTK 24 (1978) z 4, 39—42.

⁷⁷ ArSi, D 153 k. 199—202v.

⁷⁸ Por. szerzej L. Królik, *Przebieg kongregacji dekanalnej w świetle najstarszych protokołów zachowanych w Archiwum Diecezjalnym w Siedlcach*, WDP 49 (1980) 187—191.

Kwestię sieci parafialnej na Wołyniu i Braclawszczyźnie zaczniemy od ogólnego zorientowania się w geografii tych terenów. Należy zresztą podkreślić, że miała ona zasadniczy wpływ na powstawanie nowych placówek duszpasterskich. Pod względem geograficznym Wołyń obejmuje dwa różne dorzecza silnie ze sobą zespolone: od zachodu dorzecze Bugu, od wschodu zaś Styr z Horyniem⁷⁹. Terytorium Wołynia na północy obejmuje puszcze, piaski i trochę pastwisk leśnych, dalej na południe — więcej łąk i pól urodzajnych⁸⁰. Powyższe warunki decydowały o rozwoju rolnictwa. Uprawiano tutaj pszenicę, owoce, jęczmień, len, konopie⁸¹.

Na Braclawszczyźnie omawiana diecezja obejmowała gleby bardziej urodzajne, a nadto rozległe lasy. Żyzne gleby Ukrainy, wielkie bogactwa naturalnych płodów ziemskich, były zachętą również dla wielu polskich osadników. Ukształtowanie się na Braclawszczyźnie, dzięki hojnym nadaniom królewskim, olbrzymich latyfundiów magnackich takich rodów, jak Zbarascy, Wiśniowieccy, Borzęcy, Niemirowscy, Koreccy dało początek intensywnej kolonizacji bezludnych obszarów⁸². Zamożne rody z północy i z zachodu wraz ze służbą, osiedlając się na tych terenach, zakładały osady oraz budowały kaplice i kościoły. Proces ten zaczął się dość wcześnie, lecz z większym natężeniem wystąpił na przełomie XVI i XVII stulecia⁸³. Omawiając zagadnienie powstawania parafii katolickich na tych terenach, należy pamiętać o tym, że Kościół prawosławny miał wówczas dość rozbudowaną sieć parafii. Każde miasto i miasteczko na ziemiach ruskich posiadało przynajmniej jedną cerkiew parafialną⁸⁴.

Po naszkicowaniu kwestii osadnictwa na Wołyniu i Braclawszczyźnie przejdźmy do ogólnego omówienia organizacji parafialnej, która, oczywiście, rozwijała się w związku i zależnie od sieci osadniczej. Zachowane od XVII w. informacje źródłowe wyznaczają pewne etapy rozwoju sieci parafialnej w następujących latach. Są to lata: 1604, 1630, 1658, 1701, 1726. Od przekazu synodalnego z r. 1726 wprawdzie brak źródeł przekrojowych dla omawianego tematu, ale rozwój sieci parafialnej można prześledzić w oparciu o relacje biskupów łuckich pisane do Rzymu. Wiele cennych informacji z tego zakresu można także znaleźć w opracowaniu J. M. Giżyckiego⁸⁵.

Do najstarszych parafii w archidiakonacie łuckim należy zaliczyć parafię we Włodzimierzu (II poł. XIV w.), Łucku (ok. 1425), Olesku (1428) i Olyce (II poł. XV w.). W pierwszej połowie XVI stulecia erygowano parafię w Beresteczku, Krzemieńcu i Torczynie. Następne fundacje miały miejsce na przełomie XVI i XVII wieku. Powstawanie nowych placówek duszpasterskich związane było z ruchem osadniczym. Na skutek tego procesu powstały parafie: w Ostrogu, Porycku, Zasławiu, Konstantynowie, Złoczówce, Czartorysku, Skurczach, Sielcu, Litowizu, Swojczowie, Założcach, Wyżgródka, Tucynie, Koblinie, Starym Zbarażu, Opryłowcach, Dubnie, Klewaniu, Bazalii, Równem, Ożohowcach, Wiśniowcu, Kowlu, Podkamieniu, Braclawiu, Winnicy⁸⁶.

⁷⁹ J. Krz[ywicki], Wołyń, SGK 13, Warszawa 1893, 915.

⁸⁰ *Relacje nuncjuszków apostolskich i innych osób o Polsce od r. 1548 do 1690*, wyd. E. Rykaczewski, t. 1, Paryż 1864, 120—124.

⁸¹ ArSi, D 119 k. 20.

⁸² J. M. Giżycki, dz. cyt., 116; A. Jabłonowski, art. cyt., 776.

⁸³ Zob. przypis 79; Por. A. Jabłonowski, art. cyt., tamże.

⁸⁴ L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce*, w: *Kościół w Polsce*, t. 2, Kraków 1969, 813 nn.

⁸⁵ Dz. cyt., passim.

⁸⁶ ArSi, D 18 k. 109 nn.; Por. przypis 76.

Intensywny ruch osadniczy na początku XVII wieku wpłynął na zakładanie dalszych placówek duszpasterskich w archidiecezji łuckiej. Na Braclawszczyźnie erygowano ich 16, na Wołyniu 25. Większość parafii powstawała w miastach. Wśród parafii ufundowanych na Braclawszczyźnie należy wymienić: Brahiłów, Tulczyn, Przyłuka, Niemirów, Pohrebyszcze, Czerniowce, Krasne, Siedliszcze, Litynia, Hulewicze, Pyków, Stanisławówka, Granów, Ładyżyn, Lipowiec, Kalnik. Natomiast na Wołyniu utworzono parafie: w Korcu, Horochowie, Brodach, Sokulu, Krupcu, Oleksińcu, Szczurowicach, Bereźnicy, Kozinie, Stepaniu, Derażnym, Dąbrowicy, Jędrzejowie, Hubkowie, Smolderowie, Połonnym, Ostropolu, Horodyszczach, Nowym Zbarażu, Wołoczyskach, Manaczynie, Jampolu, Zaturcach, Ptyczy, Nieświczu⁸⁷. W ciągu XVII stulecia powstało w archidiecezji łuckiej ogółem jeszcze 18 parafii, a w XVIII — 37⁸⁸.

W ocenie funkcjonowania parafii należy pamiętać, że obszar archidiecezji łuckiej, a zwłaszcza jego część na Ukrainie, wiele ucierpiał. Najpierw w latach 1648—1668 z powodu wojen kozackich, a potem od 1673 r. w wyniku okupacji tureckiej Braclawszczyzny; okupacja ta trwała do pokoju karłowickiego (21 stycznia 1699). Pod wpływem powyższych nieszczęść uległy zniszczeniu wsie, miasta i kościoły. Jeszcze synod diecezjalny, który miał miejsce w r. 1726, podał, że na Ukrainie w dekanacie braclawskim tylko jezuita z Winnicy spełniają obowiązki duszpasterskie, ponieważ kościoły parafialne uległy zniszczeniu⁸⁹.

Biskup Stefan Rupniewski w relacji do Rzymu pisał w 1727 r., że erygował wiele nowych kościołów parafialnych na Ukrainie i wydał polecenie, aby wszystkie zniszczone przez wojnę kościoły zostały odbudowane⁹⁰. W związku z powstawaniem nowych placówek duszpasterskich na Braclawszczyźnie biskup Feliks Turski podzielił w r. 1777 dawny dekanat braclawski na 3 okręgi dekanalne: braclawski, granowski i winnicki⁹¹.

Proces kształtowania się sieci parafialnej nie był jednolity we wszystkich dekanatach archidiecezji łuckiej. Tak np. ustalona na początku XVII w. sieć parafialna w dekanacie łyckim nie ulegała żadnym zmianom do końca omawianego okresu. Natomiast w dekanacie zbaraskim, zaślawnym i krzemienieckim powstało w XVIII stuleciu 12 nowych parafii. Najwięcej jednak nowych kościołów parafialnych w XVIII w. utworzono na Braclawszczyźnie. Wiązało się to zapewne z nową falą osadnictwa. Większość parafii zakładano w miastach. Trzeba też zauważyć, że wiele parafii było prowadzonych przez kler zakonny. Łączyło się to z ogromnym wzrostem liczebnym zakonów w Polsce od schyłku XVI do drugiej połowy XVIII wieku oraz przejmowaniem przez kościoły klasztorne funkcji parafialnych.

Po ogólnym omówieniu sieci parafialnej na Wołyniu i Braclawszczyźnie przejdźmy teraz na teren Podlasia i Litwy. Wieki XIV i XV na Podlasiu był wypełniony falą osadnictwa mazowieckiego. Osadnictwo ruskie posuwało się

⁸⁷ ArSi, D 18 k. 109 nn.

⁸⁸ ArSi, D 23 k. 156v nn.; ArSi, D 39 k. 548v nn.; *Constitutiones synodales an. 1726* (ArSi, D 123 k. 317—319); J. M. Giżycki, dz. cyt., passim. Z racji braku materiałów źródłowych nie jest sprawą łatwą ustalenie dokładnej sieci parafii na Braclawszczyźnie w XVIII wieku. Por. L. Królik, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku*, RTK XXVI (1978) z. 4 s. 24—27.

⁸⁹ *Constitutiones synodales an. 1726* (ArSi, D 123 k. 317—319).

⁹⁰ *Relatio status an. 1727*.

⁹¹ *Relatio status an. 1727*.

w dół Bugu i w górę jego dopływów. W związku z ruchem kolonizacyjnym obserwujemy tam powstawanie placówek duszpasterskich.

Pierwsze parafie na terenie archidiaconatu brzeskiego, który obejmował Podlasie i województwo brzeskie, zaczęły powstawać na początku XV wieku. Proces kształtowania się sieci parafialnej trwał do początków XVII wieku. Tak np. w XV wieku powstało tam 40 nowych parafii. Były to parafie: w Przesmykach, Drohiczynie, Skibniewie, Stawach, Mordach, Brześciu, Węgrowie, Sokółowie Podlaskim, Kozuchówku, Kuczynie, Czernawczycach, Suchożebach, Dąbrowie Wielkiej, Janowie Podlaskim, Dziadkowicach, Topczewie, Tykocinie, Wyrozębach, Kobylinie, Ostrożanach, Łomazach, Górkach, Siemiatyczach, Niecieczy, Mąkobodach, Rozbitym Kamieniu, Knychówku, Domanowie, Malowej Górze, Wyszonkach Kościelnych, Dołobowie, Miedznej, Międzyrzecu Podlaskim, Jabłonie, Poświętnym, Grannym, Kuleszach, Jabłonce Kościelnej, Wysokiem Mazowieckiem, Łubinie ⁸².

W XVI stuleciu notujemy w archidiaconacie brzeskim 57 nowych placówek duszpasterskich. Erygowano wówczas parafie: w Kobryniu, Skrzyszewie, Surażu, Płonce Kościelnej, Wistyczach, Wyszkach, Sterdyni, Ciechanowcu, Narwi, Wyszkanie, Ceranowie, Prostyni, Waniewie, Boćkach, Pobikrach, Horbowie, Bielsku, Kodniu, Łosicach, Czerwoncu, Mrozowiczach, Brańsku, Białej, Wielamowiczach, Mielejczycach, Pińsku, Kleszczelach, Sarnakach, Wohyniu, Dąbrówce Kościelnej, Sokołach, Rudcu, Wysokim Litewskim, Sledzianowie, Winnej, Pruzanie, Siechnowiczach, Kamieńcu Litewskim, Paprotni, Huszczy, Bezdzieży, Perlejewie, Pietkowie, Włodawie, Krześlinie, Niemojkach, Zembrowie, Wierzchowicach, Wiśniowczyku, Szereszowie, Jarnicach, Kossowie, Mielniku, Rossoszy, Ruskowie, Jabłoni Kościelnej, Sadach ⁸³.

Gdy więc stosunki osadnicze w zasadzie ustaliły się pod koniec XVI i na początku XVII wieku, sieć parafialna w niektórych dekanatach nie ulegała żadnym zmianom aż do końca XVIII stulecia. Przykładowo można odnotować, że w ciągu XVII i XVIII wieku powstało na Podlasiu i w województwie brzeskim ogółem 27 nowych parafii, podczas gdy w archidiaconacie łuckim erygowano ich wówczas około 100 ⁸⁴.

W badaniach nad siecią parafialną archidiaconatu brzeskiego można wykorzystać, oprócz dokumentów erekcyjnych i wizytacji kościelnych, m.in. źródła przekrojowe, jakimi są wykazy parafii w poszczególnych dekanatach. Warto zauważyć, że w przeciwieństwie do Wołynia i Braclawszczyzny większość parafii zakładano na wsiach ⁸⁵.

Przeciętna obszar parafii omawianej diecezji różnie się kształtowała w drugiej połowie XVIII w. Najgęstsza sieć parafii była w województwie podlaskim. Na jedną parafię przypadało tu średnio 170,6 km². Natomiast w województwie brzeskim, wołyńskim i braclawskim średnia wielkość parafii wy-

⁸² ArSi, D 18 k. 108 nn.; ArSi, D 23 k. 23 k. 155v nn.; ArSi, D 28 k. 377v nn.; ArSi, D 39 k. 546 nn.; ArSi, D 166 k. 2; ArSi, D 136 k. 2—161; ArSi, D 155 k. 374—388v; ArSi, D 131 k. 2—222; ArSi, D 150 k. 237—264.

⁸³ Tamże.

⁸⁴ Por. przypis 88 i 92.

⁸⁵ ArSi, D 4 k. 385; ArSi, D 10 k. 4; ArSi, D 15 k. 21—21v; ArSi, D 18 k. 108—108v; ArSi, D 23 k. 155v—156; ArSi, D 28 k. 377—379v; ArSi, D 29 k. 177v—180v; ArSi, D 39 k. 546—547v; ArSi, D 42 k. 182—182v; ArSi, D 46 k. 270—284v; ArSi, D 61 k. 44—55v; ArSi, D 131 k. 2—222; ArSi, D 132 k. 2—111; ArSi, D 133 k. 152—248; ArSi, D 134 k. 2—84; ArSi, D 135 k. 11v; ArSi, D 136 k. 2—161; ArSi, D 138 k. 2—128; ArSi, D 139 k. 1—108v; ArSi, D 150 k. 204—238v; ArSi, D 152, *passim*; ArSi, D 154, *passim*; ArSi, D 155 k. 374—388v; ArSi, D 156 k. 357—363.

nosiła około 446,7 km². Spośród diecezji sąsiednich przeciętna obszar parafii diecezji kijowskiej obejmowała 2197 km², kamienieckiej 303 km², lwowskiej 203 km², chełmskiej 224 km² i wileńskiej 573 km².

V. PREPOZYTURY PARAFIALNE I MANSJONARIE

Wiek XV przyniósł szybki wzrost ilości pobożnych fundacji. Szczególne miejsce wśród tych fundacji zajmują prepozytury wraz z mansjonariami, czyli kolegia duchownych przy zwyczajnych kościołach parafialnych, składające się z proboszcza, którego określano mianem prepozyta (stąd nazwa instytucji) oraz kolegium wikarych wieczystych, zwanych mansjonarzami. Kolegia te składały się zazwyczaj z 4 do 10 osób, a ich cecha charakterystyczna wynikała ze specjalnych obowiązków (udział „in cura animarum“ i „officium Divinum“, na które składała się msza św. „De Beata“ oraz godziny kanoniczne również ku czci Matki Bożej). Cechowała ich również w sposób zasadniczy sytuacja prawna: prepozyt posiadał oddzielne uposażenie i mieszkanie, zaś kolegium mansjonarzy, to nie wikarzy w potocznym znaczeniu, lecz duchowni, których zasadniczo dobierał prepozyt. Mansjonarze mieszkali wspólnie, podobnie jak i beneficja ich stanowił wspólny majątek. Ta cecha — wspólnota majątkowa — była dla mansjonarzy cechą zasadniczą. Dla załatwiania spraw bieżących odbywali okresowe, zazwyczaj miesięczne zebrania i doroczne generalne⁹⁶.

Zjawisko prepozytur parafialnych z mansjonariami na terenie opisywanej diecezji nie było czymś wyjątkowym w Polsce. Tak np. na obszarze archidiekanatu sądeckiego w diecezji krakowskiej na przełomie XVI i XVII wieku, nie licząc katedry i kolegiat, było około 20 kolegiów mansjonarzy⁹⁷. Kolegia mansjonarzy znajdujemy także w diecezjach wschodnich, np. w diecezji przemyskiej⁹⁸, chełmskiej⁹⁹ i wileńskiej¹⁰⁰.

Na terytorium diecezji łuckiej i brzeskiej udało się ustalić następujące prepozytury parafialne: w Mordach (1505), Mąkobodach (1513), Bielsku (1535), Rossoszy (1589), Ołyce (1596—1632), Wisznicach (1607), Tajkurach (1618), Olesku (1630), Tuczynie (1645), Karolinie (1698), Kodniu (1709), Węgrowie (1711), Surażu (przed 1728), Górkach (przed 1728), Skrzyszewie (1737), Koniuchach (przed 1741), Horochowie (przed 1741), Kowlu (przed 1741), Równem (przed 1741), Klewanu (przed 1741), Zwiąhelu (przed 1741). Ogółem w połowie XVIII wieku było 20 prepozytur parafialnych¹⁰¹.

Jak z powyższego zestawienia wynika, 5 prepozytur powstało w XVI wie-

⁹⁶ Por. J. Szymański, *Początki prepozytur w diecezji krakowskiej*, RTK 9 (1962) z. 1, 65 n. Genezę prepozytur parafialnych z mansjonarzami autor wiąże z pierwotną „vita canonica“. Charakterystykę mansjonarzy daje również J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, Poznań 1960, 622 nn.

⁹⁷ B. Kumor, *Archidiekanat sądecki, Opracowanie materiałów źródłowych do Atlasu historycznego Kościoła w Polsce*, ABMK 9 (1964) 272, przypis 6.

⁹⁸ H. E. Wyczawski, *Biskup Piotr Gembicki 1585—1657*, Kraków 1957, 168. W chwili objęcia diecezji przez Gembickiego, w końcu 1642 r., było 21 kolegiów mansjonarzy.

⁹⁹ J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 9, *Synody diecezji chełmskiej i ich statuty*, Warszawa 1957, 29.

¹⁰⁰ J. Kurczewski, dz. cyt., 157.

¹⁰¹ ArSi, D 58 k. 96—96v, 122v—123; ArSi, D 131 k. 36, 80—90; ArSi, D 140 k. 23; ArSi, D 148 k. 5—10, 15—15v; ArSi, D 149 k. 3v, 76, 86—88v; ArSi, D 150 k. 266v—267v, 273v—274v, 276—277v, 280—299v; ArSi, D 152 k. 45; ArSi, D 154 k. 123—124; ArSi, D 156 k. 19—20, 285, 450—456.

ku, 5 — w wieku następnym, a 11 w stuleciu XVIII. Obok względów czysto religijnych, które niewątpliwie odgrywały rolę przy tworzeniu kolegiów mansjonarzy, pewne znaczenie — jak można przypuszczać — miały również motywy ambicjonalne. Fundacja kolegium mansjonarzy pociągała za sobą podniesienie urzędu plebana do godności prepozyta, a kościoła parafialnego do wyższej rangi — prepozyturalnego, co nie było obojętne dla szlachcica sprawującego prawo patronatu.

Obowiązki i uprawnienia mansjonarzy zawarte były w dokumentach fundacyjnych. W źródłach znaleziono dokumenty „fundatio mansjonariorum”, odnoszące się do parafii Mordy i Tuczyn¹⁰² oraz „privilegium creationis praepositi ex parcho, mansjonariorum ex vicariis” w parafii Bielsk¹⁰³. O innych prepozyturach i mansjonariach posiadamy informacje, że były erygowane. W pewnych wypadkach spotykamy noty o liczbie mansjonarzy.

Najstarszą metrykę posiada prepozytura parafialna św. Michała w Mordach. Początki parafii sięgają roku 1408. Natomiast kolegium mansjonarzy datuje się na początek wieku XVI. W 1505 r. Zofia i Stanisław Hlebowicze ufundowali w kościele parafialnym w Mordach mansjonarię. Czterem mansjonarzom zapewнили utrzymanie z dóbr Rudka, Bratków i Korczewo. Zgodnie z życzeniem fundatorów mansjonarze mieli odprawiać codziennie msze św. oraz oficjum do NMP, a nadto 2 msze św. tygodniowo za zmarłych¹⁰⁴. W następnych latach powiększono uposażenie mansjonarzy w Mordach. Elżbieta Hlebowicz Ościkowa zapisała im w 1523 r. wieś Klimonty oraz 5 włók ziemi w Mordach¹⁰⁵.

Od roku 1513 istniała prepozytura parafialna w Mąkobodach p.w. św. Jadwigi. Nie znamy jednak dokładnie uposażenia prepozyta ani liczby mansjonarzy. Wizytacja z 1663 r. odnotowała, iż w parafii tej był prepozyt, rektor szkoły i kantor, „z powodu nieobecności proboszcza-prepozyta nie wiadomo nic o fundacji”¹⁰⁶. Niewiele też informacji z tego zakresu podała wizytacja odprawiona w r. 1744 i 1787. W pierwszej zamieszczono liczbę katolików w parafii Mąkobody. Wynosiła ona w 1744 r. — 917 osób; niekatolików było — 83 osoby¹⁰⁷. W drugim sprawozdaniu wizytacyjnym zaznaczono, iż kościół w Mąkobodach był drewniany, a wewnątrz było 5 ołtarzy; bliższych jednak informacji o prepozyturze nie podano¹⁰⁸.

Parafię w Bielsku ufundował w 1518 r. król Zygmunt I Stary. Z protokołu wizytacyjnego, sporządzonego w 1662 r., wiemy, że na jej uposażenie przeznaczył wówczas król m.in. dziesięciny ze wsi Pulwy, Kołby, a nadto z Bielska, Hołowiesk, Usik i Stołowy¹⁰⁹. Król Zygmunt II August wydał w 1535 r. przywilej, na mocy którego podniósł parafię w Bielsku do rangi prepozytury, w której wikariusze mieli pełnić funkcje mansjonarzy¹¹⁰. Do-

¹⁰² ArSi, D 148 k. 1—10, 15—15v.

¹⁰³ Tamże, k. 5—9v.

¹⁰⁴ ArSi, D 149 k. 15—15v.

¹⁰⁵ Źródła dziejowe, t. 17, cz. 2, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, Podlasie, wyd. A. Jabłonowski, Warszawa 1909, 213.

¹⁰⁶ „Ecclesia Mąkobodensis dicitur praepositura tituli s. Hedvigis... de fundo ecclesiae ob absentia moderni parochi — praepositi non constat” (ArSi, D 149 k. 10v).

¹⁰⁷ ArSi, D 156 k. 358.

¹⁰⁸ „Status modernus ecclesiae Mąkobodensis” (ArSi, D 156 k. 560—561).

¹⁰⁹ „... In villa: Pulwy, Kołby decimas omnis grani et seminis de praediis Bielscensi. Hołowiesko, Usiki et Stołowe” (ArSi, D 149 k. 3).

¹¹⁰ „Privilegium creationis praepositi ex parcho, vicepraepositi et mansjonariorum ex vicariis” (ArSi, D 152 k. 45). Prepozyturę tę erygował biskup Jerzy Chwałczewski.

kument królewski przewidywał 2 mansjonarzy. Liczbę tę potwierdzono w sprawozdaniu wizytacyjnym parafii Bielsk w 1662 r. Znajdujemy tam również informację, że w Bielsku byli zarówno mansjonarze, jak i „ministri ecclesiae”¹¹¹.

Kościół prepozyturalny w Wisznicach p.w. Wniebowzięcia NMP wraz z kolegium 4 mansjonarzy zawdzięczał swoje powstanie księciu Janowi Sapieże. W 1607 r. na utrzymanie mansjonarzy ofiarował on sumę 7000 florenów, ulokowaną na dobrach w Wisznicach. W protokole wizytacyjnym z r. 1663 napisano, iż w wyniku wojen szwedzkich zarówno dom prepozyta, jak i mansjonarzy zostały spalone¹¹². W świetle sprawozdania wizytacyjnego z 1758 r. wiemy, iż kościół w Wisznicach był drewniany, a wewnątrz miał 9 ołtarzy¹¹³.

Więcej wiemy o obowiązkach mansjonarzy w kościele parafialnym p.w. Podwyższenia Krzyża w Tucznynie. Parafia w Tucznynie (dekanat dubneński) powstała w drugiej połowie XVI stulecia. Kolegium, które miało się składać z 4 mansjonarzy, ufundował tam w 1645 r. Mikołaj Siemiaszko. Zgodnie z jego życzeniem mansjonarze mieli obowiązek śpiewania w niedzielę matutinum, odmawiania wspólnie z ludem różańca, a następnie odprawiania uroczystej sumy; po południu nieszporów. W poszczególne dni tygodnia ich zadania były następujące:

Poniedziałek — msza św. czytana z towarzyszeniem organów i śpiewem kantorów, później oficjum do Matki Bożej; następnie msza św. za fundatorów, a po południu nieszpory.

Wtorek — pierwsza msza św. z dnia, a potem oficjum do NMP; druga msza św. „De Angelis” za fundatorów.

Środa — jedna msza św. z dnia, druga o Niepokalanym Poczęciu NMP za fundatorów.

Czwartek — w pierwszej kolejności msza św. z dnia, następna w intencji odpuszczenia grzechów Siemiaszki.

Piątek — oprócz mszy św. z dnia, msza św. „De Passione” za fundatorów.

Sobota — pierwsza msza św. z dnia, druga wotywa śpiewana o NMP „De tempore”¹¹⁴.

W latach czterdziestych XVIII wieku nie było już w Tucznynie mansjonarzy. Biskup Franciszek Kobielski w dekreście reformacyjnym z dnia 5 sierpnia 1741 r. pisał, ażeby prepozyt postarał się w ciągu trzech miesięcy o wikariusza dla parafii. Przy okazji przypomniał ordynariusz prepozytowi o zachęcaniu parafian do śpiewania pieśni „Zawitaj Urzyżowany” przed otwarciem obrazu Krzyża Pana Jezusa¹¹⁵.

Jest rzeczą charakterystyczną dla naszych rozważań, że adnotacje w sprawozdaniach wizytacyjnych na temat prepozytur nie zawsze są wyczerpujące. Niewiele np. na ten temat było informacji w wizytacji prepozytury parafialnej w Górkach z r. 1737 i 1755¹¹⁶. W wizytacji zaś parafii w Kódniu z 1662 r. podano, że na terenie parafii rezydują trzej altarzyści-mansjonarze, jak również „ministri ecclesiae”. Jeden z altarzystów jest wiceprepozytem¹¹⁷. Proboszcz Kódnia nosił tytuł prepozyta dopiero od 1709 r. W tym to właśnie roku otrzy-

¹¹¹ „Sunt mansjonarii et ministri ecclesiae, videlicet vicepraepositus et mansjonarius, rector scholae et sacristianus” (ArSi, D 149 k. 3v).

¹¹² ArSi, D 149 k. 85v—88v.

¹¹³ ArSi, D 156 k. 390.

¹¹⁴ ArSi, D 148 k. 8—10.

¹¹⁵ ArSi, D 150 k. 297.

¹¹⁶ ArSi, D 131 k. 169; ArSi, D 150 k. 242.

¹¹⁷ ArSi, D 149 k. 76v—77.

mał też przywilej infuły, której mógł używać podczas odprawiania nabożeństw¹¹⁸. Ks. Michał Józef Gass, wizytator, w sprawozdaniu z 1728 r. zaznaczył, iż w Kodniu jest 6 mansjonarzy, którzy — oprócz „cura animarum“ — śpiewają codziennie godzinki do NMP¹¹⁹. W wymienionym wyżej protokole wizytacyjnym figurowały również prepozytury parafialne: w Surażu, Rossoszy, Łosicach, Górkach i Mordach¹²⁰.

Kończąc, trzeba stwierdzić, że niektóre prepozytury parafialne nie posiadały kolegium mansjonarzy. Jest to, wydaje się, dowód na to, iż byłyby to prepozytury wywodzące się z okresu przed wytworzeniem się właściwych form prawnych tej instytucji. Podobne zjawisko obserwujemy także w diecezji krakowskiej¹²¹.

ZAKOŃCZENIE

W niniejszym artykule przedstawiono organizację terytorjalną diecezji łuckiej i brzeskiej. Poruszone tu zagadnienia nie wyczerpują jednak całej złożonej problematyki związanej z tematem. Ze względu na ograniczone ramy artykułu pominięto kwestię kościołów nieparafialnych, kaplic oraz miejsc pielgrzymkowych. Z podobnych przyczyn bardzo ogólnie potraktowano kwestię sieci parafialnej, prepozytur i mansjonarii.

W wyniku naszych rozważań na szczególne podkreślenie zasługuje nie znana badaczom prepozytura okręgowa w Brześciu Litewskim, która została utworzona (1602) w związku z erekcją godności prepozyturalnej w kapitule. W 1721 roku prepozytura brzeska została przekształcona w archidiaconat brzeski.

Diecezja łucka i brzeska działała i spełniała swoje funkcje duszpasterskie. Istotną komórką tego działania była parafia. Pokażna liczba (234) parafii w połowie XVIII wieku świadczy o żywotności diecezji, żyjącej życiem Kościoła polskiego.

¹¹⁸ ArSi, D 140 k. 21v; *Relatio status an. 1727*.

¹¹⁹ „Codnensis ecclesia parochialis et simul praeposituralis infulato gaudens titulo... numerantur mansjonarii sex et hi praeter curam animarum sibi impositam BMV a quotidie decantantur“ (ArSi, D 58 k. 119—119v).

¹²⁰ „Ecclesia praeposituralis Rossosensis, ecclesia praeposituralis Gorecensis, ecclesia praeposituralis Losicensis, ecclesia praeposituralis in Mordy“ (ArSi, D 58 k. 118—125).

¹²¹ J. Szymański, art. cyt., 75.